

Az úgynevezett igeidők elméletéhez.

(Tizenegyedik közlemény.)

Az imperfectumtő subjunctivus alakjainak funkciója.

106. A subjunctivus reális alakjának (az ú. n. *praesens imperfectum conjunctivi* alaknak) csak időbeli funkcióját kívánom a következőkben áttekinteni, s megfelelni arra a kérdésre is, mellékmondatos használatában a főigéhez miképen viszonyul a benne kifejezett történés?

Maga az idői funkció voltaképpen ennél a modális alaknál közömbös volna, mert nem lényeges jegye az értelemnek; de nem lesz felesleges szóvá tenni, már csak azért sem, mert az alaknak *praesens* nevet adtak, mintha mindig, vagy legalább elsősorban «jelen» vagy jelenre értendő történést jelentene, holott pedig nyilván nem így áll a dolog. Hiszen funkciói nagy részben az indicativus futurumával és az imperativusszal rokonok, sőt vannak grammatikusok, a kik DELBRÜCKKEL szemben alapértelmét is közösnek tartják a futurumával (v. ö. a 105. §. végét).

Az alak idői értelme két tényezőtől függ. Egyrészt a modalitás természetétől, mert ha akaratnyilvánítást fejez ki, csak jövő történésre vonatkozhatik; másrészt az imperfectumtő objectiv actióárnyalatától, mert ha momentán, akkor főmondatos alkalmi értelemben csak jövő vonatkozású lehet. Tekintetbe kell továbbá venni az alkalmi és nem alkalmi (általános vagy általánosító) funkciót is, mert utóbbi esetben a történések szerint mindenkorra érvényesek lévén használva, az idői értelem teljesen közömbössé válik bennük.

Ezen szempontok szemmel tartásával az alak funkciója következőképpen tekinthető át.

107. Főmondatokban:

I. Alkalmi (nem általános) értelemben.

A) Átképzelés nélkül (azaz a beszélőt környező helyzet tudatában).

a) Akaratnyilvánítást kifejező modalitással tehát voluntativ (iussiv-prohibitiv) functióval a momentán imperfectum-tövek mindig, de a cursiv-durativok is rendszeren jövő történést jelentenek. Csak nagyon kevés példát találtam olyan cursiv-durativ alakra, melybe a jelen időpont is beleérthető, pl. Hor. Carm. I. 33. 1. ne *doleas*, neu *decantes* etc., s az effélékbe is csak a helyzet ismeretével érthető belé, ha t. i. az illető történés már a nyilatkozatkor is folyamatban van. Mivel ez a momentán igéknél lehetetlen (pl. Aen. IV. 625: *exoriare aliquis... ultor*) azért ezek mindig jövő vonatkozásúak. De rendszeren a cursiv-durativok is, pl. Mil. Glor. 1101: *dicas*, Ter. Andr. 598: *quiescas*, Cic. Att. I. 17. 11. *cures ut sciam*.

b) Akaratnyilvánítást ki nem fejező modalitással (tehát potentialis, concessivus, optativus, conditionalis functióval) a momentán tövek szintén jövő jelentésűek; a cursiv-durativokba beleérthető a már folyamatban lévő történés. Példát itt csak az utóbbi functióra tartok szükségesnek: Ter. Andr. 2, 1. 10. Tu, si hic sis, aliter *sentias*; Cic. Tusc. 4, 31. *Sint sane ista bona, quae putantur*; Arch. 8, 18. hunc ego non *diligam*? De azért a cursiv-durativ imperfectum is lehet jövő vonatkozású, pl. Hor. Epod. 1., 15. *roges* (kérdzethetné).

A tiltásra nézve emlékezzünk vissza arra (l. a 69. §.-t), hogy a classicus korban *ne* mellett inkább a perfectum reális subjunctivusa használatos. A kérdőmondatos formákra vonatkozó tudnivalókat az irreális alaknál teszem szóvá.

B) Átképzeléssel egyaránt használatosak a momentán alakok is, a cursiv-durativok is, de inkább csak akaratnyilvánítást ki nem fejező modalitással, és így is csak igen ritkán, csak költőknél, kivált VERGILIUSNÁL. Az átképzeléses használat jele a reális (= praesens) alakon kívül a környező igék átképzeléses használatára, azaz ú. n. praesens historicum formájára. Jellemzőbb példák: Aen. XI. 912: continuo *incant* pugnans et proelia *temptent*, ni... Phœbus... noctem reducat (utána: *residunt*, *vallant* praes. historicumok); Aen. I. 55: illi... *fremunt*; *sedet* Aeolus; *mollit*, *temperat* iras; ni *faciat*... terras caelumque *ferant* rapidi secum, *verrantque* per auras. Ilyenféle példa elég sok van az Aeneisben. Sokkal ritkább az akaratnyilvánítást is kifejező alakok átképzeléses használatára (csak or. obliquás kérdő mondatban!) pl. Aen. IV. 281. (*Ardeat* obire...) Heu quid *agat*? quo *nunc* (!) reginam ambire furem *audeat* adfatu? quae prima exordia *sumat*? (atque animum nunc huc celerem, nunc *dividit* illuc). Ez egészen magyaros or. obliqua e. h. quid ageret? quo auderet? quae sumeret? (V. ö. Arany, Toldi, IV, 7. 3. «Merre menjen, mihez fogjon, uramfia!» stb.). — Ilyen átképzeléses előadásban még a stereotíppá vált *diceret*, *cerneret* helyett is a reális alakot talál-

juk VERGILIUSNÁL, pl. IV. 401. *Migrantis cernas* (előtte: *natat, ferunt*); VIII. 691. *Alta petunt, pelago credas innare revolsas Cycladas...*, *tanta mole instant*. (V. ö.: «vélnéd, egy erdő rengeti hatalmas üstökét»). Ezek a második személyek azonban már általánosaknak is felfoghatók, mert képzelt személyt szólítanak meg.

II. Általános értelemben a 3-ik személyek és az egyes számú 2. személy szokott előfordulni, még pedig a momentán és cursiv-durativ tövek egyformán. Ter. Andr. 640 *aliquis dicat*, Cic. Cato M. 33. *isto bono utare dum adsit, cum absit, ne requiras*, de a 3. személyek csak akaratnyilvánítást ki nem fejező funkcióval (többnyire potentialis értelemben). Ilyenkor a történés mindenkorra érvényesnek van gondolva, s azért az idői vonatkozás kutatása fölösleges.

108. Mellékmondatokban:

Oratio obliquán kívül az alak mellékmondatban is rendszeren nyomatékos modalitású. Ilyenkor, ha viszonyított használatú, mint a 93. §-ban kifejtettem, a főigéhez képest az utóidejűség (rákövetkezés) értelmében használja az alakot a latin nyelv, s más alakot ki sem fejlesztett ennek a viszonynak pontosabb jelölésére, mert maga a modalitás, kivált ha momentán actióárnyalatú is a fő, teljességgel feleslegessé teszi az utóidejűség megjelölését; így nemcsak célhatározó vagy következményes mondatokban, hanem más (*ut, ne, quin, dum* és más efféle kötőszókkal bevezetett) alanyi és tárgyi mellékmondatokban. Mivel ilyenkor a főtörténés sem mult, az utóidejűség egybeesik a jövő értelemmel. Mult főtörténés mellett azonban soha sem állhat viszonyítva az alak. Ilyenkor vagy még meglevő következményt jelöl, pl. Cic. Ac. 2. 1. *In eodem tanta prudentia fuit, ut hodie stet Asia...* etc. Verr. I. 4. *Siciliam Verres ita vexavit, ut restitui... nullo modo possit* (t. i. most és ezentúl), v. ö. a perfectum reális subjunctivusának önálló használatáról mondottakat 70. §. II. alatt; vagy csak látszólag viszonyul mult főtörténéshez, s az elbeszélő nincs tudatában a multságnak, azaz: átképzeléses az alakhasználat, pl. Verg. Aen. V. 325: *spatia et si plura supersint, transeat*, 346: *adiuvat Diores, qui subit* (ez is átképzeléses alak!) *palmae, frustra que ad praemia venit* (szintén!) *ultima, si primi Salio reddantur honores*. Ez a reddantur alak, melyet (LADEVIG is az «aus der Rede des Diores referirt» magyarázatával or. obliquásnak érez) már nagyon közel áll az alak prózabeli, mindenütt, de különösen CÆSARNÁL szokásos oratio obliquás használatához, a várt irreális alak helyett. A használat nyitja a prózában is a multságnak a tudatból való eltűnése, néha azonban tagadhatatlanul csak változatosságra irányuló tudatos mesterkedés. (Csupa reális alak van a Bell. Gal-

licum I. k. 17. fejezetében, csupa irreális a 36. fejezetben; irreálisok után végül reálisok a 40. fejezetben; fordítva, reálisok után irreálisok 44. fejezet végén.) Az átképzeléses használat egy különös fajtája az, melyet költői hasonlatok mellékmondataiban találunk, pl. Verg. Aen. X. 807. ac velut... praecipitant, ... diffugit arator, látet viator, dum pluvit in terris, ut *possint* sole reducto exercere diem: itt az elképzelt helyzet minden időre érvényesnek van gondolva, a subjunctívus azonban épen úgy viszonyul, (itt utóidejű történésről használva) mint a tényleges helyzetnek megfelelő (nem átképzeléses) használatban. Hasonlóképen áll a dolog általános kitételek mellékmondatos alakjaival is: a subjunctívus rendszeren utóidejűség értelmében áll, kivált, ha momentán, de néha, ha cursiv-durativ, egyidejűség értelmében is, pl. Cato M. 33. bono utare, dum *adsit*, Plaut. Rud. III. 5, 54. Adeas, si *velis*.

109. A subjunctívus irreális (ú. n. praeteritum imperfectum) alak funkciójának kérdése egyike a latin chraseologia legkényesebb kérdéseinek, melynek tárgyalásában czélszerűnek tartom az alak mellékmondatos használatából kiindulni.

Főtudnivaló erre a mellékmondatos használatra nézve, hogy csak (a beszélő tudata szerint) mult főtörténéshez viszonyulhat.¹⁸⁶⁾ Ilyenkor:

I. Ha nyomatékos modalitása is van, s nevezetesen akaratnyilvánítás van benne (így, célhatározó mondatban mindig, következményes mondatban rendszeren): utóidejű (rákövetkező) történést foglal magában, úgy, mint nem mult főtörténéshez viszonyítva az ú. n. praesens (reális) alak. Példa fölösleges.

II. Ha oratio rectában nincs nyomatékos (magyarra is lefordítható) modalitása (kivált időhatározó, okhatározó mondatban), vagy ha obliquus természetű, akkor egyidejű történést foglal magában, szemben az előidejűséget jelző plusquamperfectummal (L. 92. §. Cic. Lest. 9. cum coniuratio *erupisset*, palamque *volitaret*, venit cum exercitu Capuam): Si *haberes*, dares. Az imperfectumtő (objectivebb) actióárnyalata annyi módosulást okoz a funkcióban, hogy míg a cursiv-durativ tőalak az egyidejűleg folyó történést jelenti, addig a momentán értelmű tőalak az egyidejűleg szándékolt, megkisérelt vagy ismét-

¹⁸⁶⁾ Mellőzöm itt az olyan mellékmondatokat, melyekben jelen-jövő irreális értelem szerepel, vagy a melyek időfokozata különböző a főmondat igéjétől (l. a 94. §. végét). Az ú. n. praesens historicumhoz tartozó alakok talán eddigi fejtegetéseim után már nem okoznak nehézséget. Ha a most szóban lévő irreális alak áll mellettük, a beszélő ez utóbbi alak használatakor tudatában kell hogy legyen az előadott eseménysor multságának.

lő dő történést (*de conatu* v. *iterativ* funkciójú). Példát csak ez utóbbi funkcióra adok, mert eddig ezt az értelmet nem regisztráltak a kutatók, csak alkalmilag konstatálták. Cic. Tusc. V. 105: *cum civitate expellerent* (ki akarták űzni) Hermodorum, ita locuti sunt; U. o. I. 104: Anaxagoras, cum Lampsaci *moreretur* (halni készült . . .) *inquit*; Liv. XXIII. 32, 7: *erant, qui Magonem in Hispaniam averterent* (iparkodtak eltéríteni); XXXVI. 34: *cum a furioso incepto eos deterreret* (el akarta rettenteni); XXV. 33, 5. *si vi retinerent* (ha erőszakkal akarnák visszatartani). — Cic. de re publ. II. 15. *Lycurgus bella cum finitimis multa gessit, et cum ipse nihil ex præda domum suam reportaret* (szokás!) *locupletare eam non destitit*; Tusc. I. 4. *Themistocles cum in epulis recusaret* (szokás!) *lyram, est habitus inductior*. Az obliquus alak néha közel áll az utóidejű funkcióhoz, pl. Ter. Andr. I. 2. 4. *eri lenitas verebar quorsum evaderet*, de nem az, mert *evaderet* körülbelül = *evasura esset*. Előidejűséget az alak oratio obliqua mellékmondatában sem jelölhet soha. (Ez a plusquamperfectum funkciója, l. 93. §.)

Viszonyított funkciójában tehát az alak kezdettől fogva csak kifejezett vagy lappangó mult főtörténést mellett, egyszóval a mult vonatkozás tudatában volt használható, s viszont, a hol előfordul, mindig mult vonatkozású, úgy hogy átképzéles használatáról ilyenkor szó sem lehet. Mint a következőkből kiderül, valószínűnek tartom, hogy a latin nyelv ezt a sajtószerű alakját éppen ennek a mult vonatkozásnak jelölésére teremtette meg. Nem-mult vonatkozású az alak csak irreális nem-mult főtörténésekhez tartozó föltételes mellékmondatokban (si *haberes*, *dares*) lehet; erről részletesebben a 117. §.-ban szólok.

110. Előfordul azonban az alak főmondatban is, még pedig nem mindig mult, hanem néha jövő, illetőleg (beleérthető) jelen vonatkozással is, nevezetesen föltételes értelemben; *si haberes*, *dares* tudvalévőleg = *ha volna, adnál*, s ez értelemben olyan gyakori az alak, hogy mellette szinte kivételesnek tűnik fél a *quid facerem?* = mit kellett volna tennem? *crederes* = azt gondolhattad volna féle kifejezések mult vonatkozása, s az iskolai grammatikák az *amarem*, *monerem* alakok értelme gyanánt tudvalévőleg a *szeretnék*, *intené*k magyar föltételes alakokat vésik bele a kezdő tanuló emlékezetébe. Ez a nem-mult funkció az egyik nehézség; de ennek magyarázatával csak később foglalkozom. Most előbbvaló annak a kérdésnek vizsgálata, hogyan juthatott a latinban a *quid facerem?* és *crederes* féle funkciókban ez a modalis (nem indicativus) alak mult értelemehez? Ez az a kérdés, melyet tanulmányom 71. §.-ában függőben hagytam.

Mint tanulmányom most idézett helyén jeleztem (l. 104.

jegyz.), ebben a kérdésben nemcsak a többi kutató, hanem még BRUGMANN és DELBRÜCK közt sincs megegyezés. BRUGMANN az eredeti értelem multságát vitatja, a nélkül, hogy megmagyarázná, hogyan jutott a latin imperfectum — eltérőleg a többi idg. nyelvtől — mult időt kifejező (?) modális alakhoz; DELBRÜCK az irrealitást hiszi az alak eredeti funkciójának, s azt tartja, a mult «jelentés» csak egyik módosulása az irrealitásnak.¹⁸⁷⁾

Előfordul pedig a kutatók szerint (l. pl. DELBRÜCK, 398. l.) mult értelemben az alak főmondatokban 1) a karatnyilvánító funkcióval, (DELBRÜCK szerint «wünschend». csakhogy így inkább az optativus funkciót értenők, holott én inkább a volitivus-iussivus funkcióra gondolok), 2) mint potentialis, akár magában, akár feltételes szerkezet főmondatában.

A modalitás minősítésében azonban újabb nehézség mutatkozik. Még DELBRÜCKnél is nagy munkájában nemcsak a iussivus és optativus funkció közt van némi zavar — melyet már jeleztem, hanem a potentialis értelem meghatározásában is, mert ebbe D. (399. l.) beleveszi nemcsak azt «was sein könnte, möchte, aber nicht ist» hanem azt is «was sein sollte», azaz a potentialis értelemben a iussivust is beleszámítja. Mi jögon? ezt csak később említendő tanulmányából értjük meg. Mutatkozik ez a zavar az összes előtte vagy utána író kutatóknál is. DRÄGER (i. m. I.² 306. l.) szintén «sollen»-nal fordítja azokat a subjunctivusokat is, melyeket potentialisoknak minősít (köztük kérdő formájúakat és kétségtelen iussivusokat is), pedig érzi a zavart, mert a 308. lapon a szerinte potentialis alakokról megjegyzi, hogy «dem Conj iussivus sehr ähnlich», s később pláne: «welche dem Iussivus ähnlich oder vielleicht zu ihm zu rechnen sind». KÜHNER (i. m. II. 137. l.) a kérdőformájú alakok egy részét (*quid facerem* = was hätte ich thun *sollen*) nem potentialisoknak minősíti, hanem «Konjunktiv zur Bezeichnung des Gewollten» czim alatt tárgyalja; ezektől egészen külön említi (134. l.) az «unentschiedene Möglichkeiten» kifejezésére való potentialisokat, s e mellett még csak észre sem veszi, hogy potentialisoknak minősített példái a *vellem, mallem, cuperem* kivételével mind épen olyan kérdő példák, mint a iussivusok, sőt, hogy részben mind a két helyen ugyanazok a példák szerepelnek, úgy hogy pl. Ter. Andr. 584. egon istuc *facerem?* a 135. l. szerint potentialis, a 137. szerint iussivus, s hasonlóképen *diceret* nem kérdő alak is. BLASENÁL is (i. m. 153. l.)

¹⁸⁷⁾ BLASE (i. m. 152. l.) egyszer úgy nyilatkozik, hogy eldönthetetlenül akarja hagyni a kérdést, később azonban (158. l.) mégis csak BRUGMANN módjára az «eredeti mult értelemről» fejlődöttnek hiszi a «jelen» irrealis értelmet.

kategoriazavar van, mert a subjunctivus fajták közé (1. iussivus, 3. optativus, 4. potentialis) 2. tagnak a kérdő formájú alakokat veszi fel, holott ezeknél nem lehet szó külön modalitásról (szerinte is vagy voluntativus vagy potentialis a kérdő functió). Így aztán az akaratnyilvánítást és a lehetőséget kifejező modalítások határvonalainak elmosódása ELMERT (Studies in latin moods and tenses, Cornell studies in class. philology 1898. No. VI. 175. kk. 1.) arra bírta, hogy a potentialis modalitást egyáltalában tagadja, DELBRÜCK pedig egy külön tanulmányban csak az optativusból (mely nála az akaratnyilvánítást is magában foglalja) másodlagosan fejlődött functiónak magyarázza (Neue Jahrbücher, IX, 1902. 317. és kk. 1., Die Grundbegriffe der Kasus u. Modi czímen).

Saját megfigyeléseim eredményeinek, mint látni fogjuk, a modalitás (de nem a functió egész természete) tekintetében DELBRÜCK hypothesise kedvez legjobban, s azért e tekintetben hozzá szegődöm. A főmondatos alakok modális functiójában ugyanis az akaratnyilvánítást tartom döntőnek, s itt számbaveendőnek azt, hogy kérdő formájú mondatban az akarat nem a beszélő személy akarata, hanem másé (2. vagy 3. személyé), kinek akarata után a beszélő épen tudakozódik.¹⁸⁸) Milyen következéssel jár ez a tudnivaló az alak igazi természetének felismerésére, nemsokára kifejtem. Most még annak szeretném magyarázatát adni, miért tulajdonítottak a kutatók kelleténél nagyobb jelentőséget az ú. n. potentialis functiónak.

Azt hiszem, főképen azért, mert a iussivus functió fordítása mult vonatkozásban körülírás nélkül minden idg. nyelvben, s a magyarban is, lehetetlen, s a latint jellemző voluntativus modalitás csak potentialis-conditionalis értelemmel adható vissza. *Quid agam? mit tegyek?* pontosan fordítható. De *quid agerem?* körülírás nélkül csak feltételes mód multjával fordítható: *mit tettem volna?* esetleg a potentialitás külön jelzésével legfeljebb így: «*mit tehettem volna?*». A voluntativus functiót csak modális segédigével jelölhetjük: *mit kellett volna* (t. i. szerinted, szerinte, szerintetek, szerintük) *tennem?* de a feltételes módot így sem kerülhetjük ki (*kellett volna*) s mégis csak meghamisítjuk a latin functiót, mert ráadásul még igazi mult alakot (*kellett*) mondunk. A franczia az első és harmadik személyű alakokat még nem mult modalításban sem tudja körülírás nélkül kifejezni, ámbár eszejárása, mint látni fogjuk, közelebb áll a latinéhoz; *quid agam? que voulez-vous que je fasse? que dois-je faire?*

¹⁸⁸) Ezért hibás a subjunctivus olyan — még DELBRÜCKnél is olvasható — meghatározása, hogy a beszélő hangulatát fejezi ki, l. DELBRÜCK i. m. II. 274. és v. ő. tanulmányom 97. jegyzetét.

Nem-kérdő formájú alakok fordításában is hasonló bajban vagyunk. *Patiatur = türje, qu'il souffre*, ezt le tudjuk voluntative fordítani; de *pateretur!* mult vonatkozású alakot csak feltételes móddal fordíthatjuk: *türte volna! türnie kellett volna.*

A német és az angol nyelv még inkább rászorul ilyenkor a modalis segédigékre, melyek a latin alakok igazi modalitásának nem mindig felelnek meg, pl. ha a *quid facerem?* kitéltet nem így fordítjuk: «was hätte ich *sollen* thun», hanem így: «was konnte ich thun».

Íme, ezért voltak hajlandók a kutatók egészen ELMERIG és DELBRÜCKIG a latin voluntativ functió fel nem ismerésére. Emelitem-e, milyen nehézséget okozunk mi is a tanulóknak modalis tekintetben is azzal a már említett fonáksággal, hogy *diceret, putaret, pateretur* alakok jelentésül a *mondaná, gondolná, türné* magyar alakokat véssük emlékezetükbe, s ezzel egészen elhanyagoljuk a főmondatokban annyira fontos voluntativ functiót?¹⁸⁹⁾

111. Ideje mármost, hogy megfejteni próbáljuk azt a nehéz kérdést, hogyan jutott ez az alak főmondatokban a mult vonatkozású jelentéshez.

De előbb még azt a kérdést kell elintéznünk, vajjon valósággal mult vonatkozásúak-e ezek a nyomós modalitású alakok, vagy talán átképzelésesek? Ezzel a bökenővel röviden végezhetek. A 107. §. B) pontjában az igazi átképzeléses alakoknál épen azt találtuk az átképzelés kriteriumának, hogy *praesens historicumok* környezetében nem a *temptarent, inivent, diceres, cerneres* stb. alakok fordulnak elő, hanem a *temptent, ineant, dicas, cernas* alakok. Ezért mondtam már tanulmányom 105. jegyzetében hibásnak azt az okoskodást, mely «Repräsentation der Vergangenheit» alapján magyarázná ez alakokat (v. ö. a 107. jegyzetet is).

Az alak kétségtelenül a multság tudatával van használva, mert, mihelyt kivész a multság e tudatból (azaz: mihelyt átképzeli magát a beszélő a mult esemény sorba) a *quid faceret?* helyett *quid faciat?* a *resisteret!* helyett *resistat, crederes* helyett *credasnak* kell állania.

Az alak tehát a multság tudatával van használva és mult vonatkozású, de nem önálló mult jelentésű alak, hanem eredettől fogva főmondatokban is viszonyi-

¹⁸⁹⁾ Persze, nemcsak ezt a főmondatos functiót hanyagoljuk el ezzel, hanem a mellékmondatos viszonyított használatban is az összes voluntativ functiókat. Azért hajlandók tanítványaink pl. ezélfatározó mellékmondatban az *ut videret* alakot «hogy látná» alakkal fordítani. Ez volt már bibliafordítóink egyik főtévedése is. A hiba abban áll, hogy a latin alak csak egyik, leggyakoribb és legérthetőbb functiójának megfelelő magyar alakot használták az alak összes functióinak fordítására.

tott. Ez a latin alakhasználat nyitja, melynek felfedezéséhez közel álltak már egyes kutatók, de a tény határozott felismeréséig és konstatálásáig nem jutottak el. Legközelebb állott hozzá már GOSZRAU, mikor műve (Lat. Sprachlehre, 2 Quedlinburg, 1880) 497. lapján a főmondatos alakokat «Conjunctiv und Subjunctiv *äusserlich* unabhängig» czímen tárgyalja, hozzátéven, hogy: «ganz unabhängig steht der abhängige Modus eigentlich nie, aber ist mitunter dieser regierende Gedanke nicht ausgesprochen», de a tényt már azért sem ismerhette fel egész jelentőségében, mert szerinte is (l. nálam 188. jegyz.): «dieser (t. i. der regierende Gedanke) ist die Meinung und Ansicht *des Sprechenden*». DELBRÜCK is tán effélere gondol, mikor az ilyen alakokat «vom Standpunkt einer vergangenen Situation aus» magyarázza (l. nálam fenn, a 105. jegyzetet), csakhogy D.-nél nem bizonyos, nem átképzélést ért-e, mert máshol így magyarázza a jelenséget: «Doch kann man sich auch, *ohne dass dafür ein äusseres Zeichen gegeben wurde*, in eine vergangene Lage versetzen, und sie die Grundlage der Äusserung nehmen.» Pedig igenis, van jele a multiravonatközásnak, ugyanaz, a mi a mellékmondatokban, t. i. hogy nem *cernas*, hanem *cerneres* az alak.¹⁹⁰⁾

Valamint tehát az újjörögben az *ἄς* v. *ὁ* λέγομεν, a francziában a *que je fasse*, *que je fisse* subj. alakok már alakjuk szerint is viszonyított, mellékmondatos természetűek, úgy a latin *quid facerem?* *cerneres*-féle alakok szerintem eredetileg függő, mellékmondatos functiójúak, s létrejövételükre a függés-behozatal útján kifejezhető értelmi árnyalatok adtak okot.

112. Ha mármost azt kutatjuk, mi az a mult főtörténés vagy főgondolat, melyhez a latin (látszólag) főmondatos subjunctivusok eredettől fogva viszonyulnak, nem is olyan nehéz a kérdésre a felelet. Mindenütt, a hol akaratnyilvánítás szerepel (legvilágosabban és leggyakrabban kérdő mondatokban, a hol más valaki akaratnyilvánítása, sokkal ritkábban állító mondatokban, a hol a beszélő akaratnyilvánítása értendő) valami mult szükségességet kifejező lappangó ige az odaértendő főgon-

¹⁹⁰⁾ A conjunctivusnak mint eredetileg függő módnak eredeti mellékmondatos használatát már Gottfried HERMANN is állította. Mivel HERMANN-nak erről a nézetéről Delbrück (II. 362, 363. l.) nagyon kicsinylő hangon nyilatkozik (ámbar [a 366. lapon] elismeri, «hogy már a védákban a conjunctivusnak sokkal nagyobb része van a mondat szerkezetekben, mint más modusoknak») ebből következtetem, hogy szövegemben idézett szavaiban nem viszonyított használatra gondol. Megjegyzem, hogy a viszonyítást én is csak az irreális alakra nézve tartom kétségtelennek, a reális alakról, vagy pláne általában a latin subjunctivusról nem állítom.

dolat. S még conjiciálnunk sem kell, hogy ezeket a főgondolatokat megtaláljuk, mert van elég példa olyan szerkezetre, melyben ez a főgondolat ki van téve. Megjegyzendő azonban, hogy a viszonyítás lélektanilag nem az akarási idejéhez igazodik, mert ez többnyire meglévő, hanem ahhoz a mult szükségességhez, melyre az akaratnyilvánítás vonatkozik. Íme: Plaut. Miles 731. Itidem divos dispertisse vitam humanam *aequom fuit*: qui lepide ingeniatus esset, vitam ei longinquam *darent* (kellott volna hogy . . . *adjanak*) . . . qui improbi essent et scelesti si *adimerent* (hogy . . . *elvegyék*) animam cito. Még jelemzőbb a következő kérdő példa, mely az alak önállósulását is nyilvánvaló módon mutatja (Trinum. 175): Utrum indicare me ei thensaurum *aequom fuit* . . . ? An ego alium dominum *paterer* (kellott volna hogy *túrjek*) fieri hisce aedibus? Qui emisset, eius *essetne* ea pecunia? Terentius, Heaut. tim. I. 2, 200. Mansum tamen *oportuit*. Fortasse iniquior erat: *pateretur!* (kellott volna hogy *túrje*) nam quem ferret (kit kellott volna, hogy *elviseljen*), si parentem non ferret suum? Ter. Phorm. II. 1. 67 (296). Non *fuit* *neesse* habere; sed (id quod lex iubet) *dotem daretis: quaereret* alium virum.

[Mindezen alakok kapcsolata szerintem ugyanolyan, mint olyan alakoké, a melyek nem épen *aequum erat*, *oportuit* vagy *neesse fuit* féle verbum regensekhez, hanem más olyan verbum regensekhez tartoznak, melyek után akaratnyilvánítás következik. Ter. Andr. III. 4. 5. *Veritus sum*, ne *faceres* idem, quod vulgus servorum solet. A következő példák olyanok, hogy még kötöszó sincs bennük, mint fennebb az *oportuit pateretur* szerkezetben: Epidic. II. 3. 11. conducere fidicinam, *cantaret* sibi etc. Merc. III. 1. 38. Coniuravimus, neuter stupri caput *limaret*. Trin. II. 4. 191. Tandem impetravi, *abiret*. Merc. II. 3. 92. Mihi quidam adulescens mandavit, *emerem* sibi ancillam. Pers. IV. 4. 82. Tactust leno, qui rogarat, ubi nata esset, *diceret*.]¹⁹¹⁾

A fennebb közölt példák, melyekben *aequum erat* v. *oportuit* *neesse fuit* féle ige a főtörténés, a többi idevaló példaktól csak abban különböznek, hogy sokszor nincs kitéve, csak lappang ez a főtörténés. De hogy odaértendő, megmutatja a néha kitett kötöszó, nevezetesen az *ut* méltatlankodó kérdésekben vagy felkiáltásokban. Enn. Med. fr. 10. . . *ut* ego illis *supplicarem*

¹⁹¹⁾ Mennyire ugyanaz a szerkezet, akár *aequum erat* (fuit), akár más, kitett mult verbum regenshez igazodik az alak, mutatja pl. ez a Cicero-féle (Sulla, 16, 45) méltatlankodó kérdés, melynek első mondatában még *ut* kötöszó is van, a másik kettő azonban, az előttük lévő *ut*-os mondat nélkül teljesen az *aequum erat*-os szerkezetek módjára volna érthető: Mihi cuiusque salus tanti fuisset, *ut* meam *neglegerem?* per me ego veritatem patefactam *contaminarem* aliquo mendacio? quemquam denique ego *iuvarem?*

(sc. *aequum fuit, oportuit*) tanta blandiloquentia? Plaut. Bacch. II. 2. 19. Egon *ut* id advenienti ei *redderem*? Mil. IV. 1. 16. Egone *ut* ad te ab libertina esse *auderem* internuntius? Phorm. V. 6. 34. *utin* haec *ignoraret* suum patrem? Megfoghatalan előttem, hogy eddig senki rá nem mutatott az efféle mellékmondatoknak az *ut*-talan (látszólagos) főmondatokkal való teljes azonosságára, a milyenek pl. Plaut. Trin. 960 *quam* ego, qui sit homo, nescio, eine *argentum crederem*?! V. ö. 134. Ca. Non ego illi *argentum redderem*? Me. Non redderes. (Ez a példa az átmenetet is mutatja a nem méltatlankodó kérdésben való használat felé). Ter. Eun. III. 5. 43. Ego homuncio hoc non *facerem*? Andr. III. 4. 5. Ego istuc *facerem*? Cic. Phil. II. 2. An ego non *venirem* contra alienum? Phil. II. 11. 26. Hi... *petere*nt?! Sest. 19. 43. *contenderem* privatus armis? 46. *depugnarem*? 48. *timerem*? V. ö. Liv. II. 7. 9. ego me metui me *crederem* posse a civibus meis? Curt. VI. 33. 10. iste *commoveretur*?! V. ö. ugyanezt a kitéltet nem kérdő formában CICERONÁL; Sest. 24, 54. *urbis tamen periculo commoverentur!*

Ez utolsó és a fennebb említett másik hasonló (Trin. 134) példa egyúttal azt is megmutatja, hogy a méltatlankodó kérdésekkel egészen azonos tekintet alá esnek a sokkal ritkább nem-kérdő kitételek is. A különbség csak az, hogy a kérdésben mások akarására hivatkozunk, s így ilyenkor a lappangó főtörténés jobban kiérezhető. Az átmenetet a kétféle kitétel közt legvilágosabban azok a kitételek jelzik, melyek nem egyebek a kérdés állító ismétlésénél. Non *redderem*? Non *redderes!* Továbbá a nem-méltatlankodó kérdések, pl. Cic. Phil. II. 10. 23. Quid ego *conarer*? de or. 3, 86. quid *faceret* aliud? Att. 6, 3, 9. quid enim *dicerem*? stb. Nem-kérdő alakok függő (mellékmondatos) természetét nem tudom *ut* kötőszós példákkal bizonyítani. [De a reális alakét igen, l. pl. Plaut. Capt. I. 2. 6. *sed uti* adserventur magna diligentia, Ter. Adelph. II. 4. 16. At *ut* omne reddat.] Quin kötőszós példa azonban irreális subj.-szal is van: Most. II. 2. 62. Mirum *quin* vigilantia *diceret*; Merc. I. 2. 91. Mirum *quin* me *subagitaret*; Pers. III. 3. 28. Mirum *quin* tibi ego *crederem* (előtte: *negabas credere*), stb. Van továbbá *utinam*-os példa, pedig nyilvánvaló, hogy eredetileg ezek is függő (mellékmondatos) szerkezetek: Capt. 537. *utinam* te di prius *perderent* (kellett volna hogy előbb elpusztítsanak, mint sem történt valami) Rud. 494. *utinam* tu prius *perbiteres* (*quam te vidissem*).¹⁹²⁾

¹⁹²⁾ A mi kivált az *ut* kötőszó kihagyását illeti, köztudomású, hogy a latinban épen bizonyos modális (segédige természetű) igék után gyakran elmarad az *ut* a klasszikus nyelvben is, így kivált épen *oportet* és *opus est* mellett (*hoc scias oportet, hoc scires oportuit*) továbbá *licet, vult, maclit,*

Egyszóval, minden arra vall, hogy az összes idetartozó, látszólag főmondatos olyan példákban, melyekben akaratnyilvánítás szerepel, — tehát a nem kérdő formájúakban is — a subiunctivus alak eredetileg viszonyított, csakhogy brachylogiás, azaz valami odaértendő főtörténéstől függ, és csak idő folytán önállósult annyira, hogy — kivált CICERO nyelvében — gyakran önállónak, főmondatosnak látszik. Olyan példát, mely voluntativ-iussiv értelemmel nem volna magyarázható, nem igen tudok; még a *cerneres*, *putares* féleket is jobb szeretném így, mint «potentialis» modalitással magyarázni.¹⁹³⁾ A ki azonban ragaszkodik a potentialis értelemhez, az is megmagyarázhatja brachylogiás viszonyítással az ilyen példákat is; a különbség csak az, hogy ilyenformán nem *aequum erat* vagy *oportuit* féle főtörténést kellene érteni, hanem effélet: *fieri potuit ut, eventurum erat ut.*

113. A mult vonatkozású, látszólag főmondatos subiunctivusok tehát eredetileg viszonyított használatúak. A viszony pedig, melyben a lappangó főtörténéssel állanak: néha az egyidejűség, rendszeren pedig az utóidejűség, rákövetkezés viszonya. Ez az, a 111. czikk legvégén említett értelmi árnyalat, melynek kedvéért a latin nyelv ezt a csak benne meglévő, sajátos alakot és kifejezésmódot létrehozta és fejlesztette: a mult vonatkozású egyidejűség, s kivált a rákövetkezés (utóidejűség) árnyalata, mely utóbbi különös élénkséggel, mint mindenütt, itt is akkor érezhető, ha az alak momentán actióárnyalatú imperfectumtöböz tartozik. Ha ezt a kitélt: (Cic. Sest. 22, 48) *mortem ego, vir consularis, tantis rebus gestis timerem?* magyarul így fordítjuk: *én féltem volna a haláltól?* akkor a magyarban egy önálló mult feltételes kifejezést használunk, mintha a latinban *pertimuissem?* volna. Az (*aequum fuit*) *timerem* kitételben lévő észjárás ez: «illett-é, kellett-é, hogy féljek a haláltól?» A magyarban nem szükséges ez a körülírás, mert a «féltem volna» perfectum is tartós történést jelöl; de a latin nem használhatta itt a perfectumot, mert ez punctualis

sinit, iubet, mandat, rogat és hasonlók mellett. Példák ilyen szerkezetekre szükségtelenek is; különben fenn a szövegben a 191. jegyzettel kapcsolatban közöltem néhány példát Plautusból. — Érthető tehát, ha a most szóbanlévő példáknak is csak kis részében található meg a függő viszonyt kétségtelenül bizonyító kötőszó.

¹⁹³⁾ BLASE (155. l.) mult potentialis funkcióra csak egyetlen egy példát ismer Plautusból. Ha potentialis volna az alapértelem, ilyen nem kérdő kifejezéseknek nemcsak a 2. személyben, hanem 3. sőt 1. személyben is elő kellene fordulniok, **dicerem* = azt mondhattam volna, **cernerem* = láthattam volna. Már pedig 1. személyben nem fordulnak elő. (Hogy az 1. személyű alakok kérdők is, és hogy viszont a legtöbb kérdő kifejezés 1. személyű, annak az oka csak az lehet, hogy a beszélő mult eljárására vonatkozó akaratnyilvánítás csak másoké, 2. vagy 3. személyeké lehet).

értelmű, s nem *félést*, hanem *megfélémedést* jelentene. A latin kitételben a megszólítottak akaratára való hivatkozás van, a magyar kitételben csak feltételeesség, mert a magyarnak nincs olyan akaratnyilvánító alakja, mely egyúttal mult vonatkozású volna. «*En féljek?*» ez a kitétel csak jövőről (v. meglévő állapotról) volna használható, multról csak átképzeléssel. De ilyen merész átképzelésre még a magyar nyelv sem képes, annyival kevésbbé, mert az irrealitás is kifejezendő, a mit pedig a magyar csak perfectumával fejezhet ki (v. ö. 118. jegyzet) és akaratjelzés nélkül (*En féltem volna*). Ezt a példát főleg az egyidejűség miatt hoztam fel, mely még cursiv-durativ árnyalatú imperfectumoknál is aránylag igen ritka efféle összefüggésben. Ilyen ez is (Sest. 29. 63.) atque ille, si alia quapiam vi expelleretur ex hac urbe, facere pateretur. (Itt is cursiv-durativ az imperfectum actiója, lélektana pedig ez: expectandum erat, ut pateretur; magyarul: *türte* volna (nem «*eltürte*» volna), de a magyar fordítás így potentialis, a latin subj. nem az; a magyarban önálló mult feltételeesség, a latinban akaratnyilvánítás és multban való egyidejűség szerepel.) Ez esetben a latin azért sem mondhatott volna perfectumot, mert a *patitur* deponens ige lévén, perfectuma: *passus esset* erősen állapotjelző izű volna. Ez lehet sokszor az oka az imperfectum alkalmazásának momentán actióárnyalatú tövek esetében is. (Sest. 24, 54): si meis incommodis lætabantur, urbis tamen periculo commoverentur. Lélektana: (æquum fuit ut, oportuit ut) *commoverentur*, hogy *meginduljanak*, holott *nem* indultak meg; CICERO nem mondhatta itt a passiv perfectumot, *commoti essent*, nemcsak azért, mert ez feltételes, s e szerint feltételes mellékmondatot várnánk mellé (l. a 102. jegyzetet), hanem már azért sem, mert ennyit is jelenthet: «*lettek volna megindulva*». Lehetséges tehát, hogy a voluntativ függő imperfectum a latinban azért áll néha a magyaros potentialis perfectum helyett, mert az ige szenvedő vagy deponens formájú. De, mivel mégis sokkal gyakoribb az activ alak használata, azért ez az ok csak mellékes lehet. Az imperf. és ppupft. lélektanának, igazi különbségét CICERO következő kifejezéseim mutatom ki (Sest. 20. 46): *depugnarem* potius... periculo vestro, quam id quod omnibus impendebat, unus pro omnibus susciperem? = mégis kellett volna *folytatnom a harcot?* (Egyidejűség.) — Ugyanilyen összefüggésben: *resisterem* potius...? = szükséges volt, hogy *felvegyem* a harcot, hogy *megkísérleljem* az ellentállást? (Momentán actióárnyalat, utóidejűség.) Ugyanez nemkérdő formában: *depugnares!* = szükséges volt, hogy *folytasd* a harcot; *resisteres!* = szükséges volt, hogy *felvedd* a harcot. Ellenben más összefüggésben és értelemben maga CICERO is ezt

a szemrehányó akaratnyilvánítást adja ellenfelei szájába (Sest. 20. 45). *Restitisses, reppugnasses, mortem pugnans oppetisses!* magyarul is pontosan fordítható: «álltal volna ellen, vetted volna fel a harczt, haltál volna meg!» Miért választja itt CICERO ezt a formát? Mert a történések folyása vagy megkísérlése nem jelzendő, sőt nem jelezhető, hanem a súly a föltételezett, de meg nem történt eseményeken van, szóval: *punctualis* alak van helyén. Az *imperfectum*os kitételek viszonyítottak lévén, bizonyos fokig, de a nélkül, hogy történések multsága (vagy irrealitása) kivessze a beszélő tudatából, fejlődésében tüntetik fel a történések állapotát, a milyen a mult helyzet szempontjából, ahhoz képest volt: egyidejű tartósnak, vagy utóidejű tartósnak és momentánnak. Az *imperfectum*ok közel állnak ahhoz, hogy idő tekintetében is egészen átképzélesen alapulók legyenek; de ezen a határvonalon a latin nem lépett át: *multa* vonatkozásuk az alakok irrealitásával mindig határozottan jelezve van, csak *actió*beli viszonyításuk mutatja a képzetnek az illető helyzetbe való bizonyos fokú elmélyedését, mely, mihelyt *multa* vonatkozó szándék, akarat, szükségesség kerül kifejezésre, mindig (pl. közönséges mult célhatározó mondatokban is) elkerülhetetlen, mert azzal együtt jár. Ez az a különbség, mely a latin és a magyar kifejezések közt még akkor is megmarad, ha *resisteres* alakot így fordítjuk: szükséges volt, illet, hogy *ellenállj*; míg a magyar csak az *actió*t jelzi, az idői vonatkozást (vagy az irrealitást) nem, addig a latin az *actió*-viszonyításon (utóidejűségen kívül) a *multa* vonatkozást (irrealitást) is jelzi a *resisteres* alakkal. A magyar *ellenállj* alaknak pontosan a latin *resistas* alak felelne meg, mely azonban ilyen mult vonatkozású (irrealis) értelemben tudvalévőleg sohasem állhat.¹⁹⁴⁾

Az *imperfectum*os kitételek tehát mást mondanak, mint a *potentialis* irrealis *perfectum*ok, s ez a más értelmi árnyalat az, melynek feltüntetésére a latin nyelv a most szóbanlévő *imperfectum*os szerkezeteket kifejlesztette. Ezzel a válaszzsal oldottam meg véglegesen azt a kérdést, melyet tanulmányom 71. pontjában függőben hagytam. Most már világosan megérthetjük, mi magyarázza meg a BRUGMANN és DELBRÜCK felfogása közt lévő ellentétet. BRUGMANNnak igaza van abban, hogy az *imperfec-*

¹⁹⁴⁾ E szerint GARAI-nak a 71. pontban említett kitétele: «*vélnéd egy erdő rengeti hatalmas üstökét*» latinul pontosan: *credas* (l. 107. pont B). *Crederes* ellenben *brachylogiás* viszonyított (egyidejűséget kifejező) *multa* vonatkozó (irrealis) alak = illet, kellett, várható volt, hogy *véljed*, és irrealisan: hogy *vélted volna* (ha ott lettél volna); röviden az irrealitás kifejezésével: «*vélted volna*».

tumok mult vonatkozásúak, DELBRÜCKnek abban, hogy egy mult helyzet szempontjából («vom Standpunkt einer vergangenem Situation aus, l. nálam a 105. jegyzet») vannak használva, azaz, hogy viszonyítottak. De nincs igaza BRUGMANNnak abban, hogy az imperfectumok valóságos (önálló) multak volnának (mert csak az irrealitásból folyó mult vonatkozás kifejezésére valók az actióviszonyításban), DELBRÜCKnek pedig (ha ugyan így érti a dolgot) abban, hogy az imperfectumos kitételekben időteli átképzés is nyilvánulna.

114. Fennebb (a 110. §.-ban, de v. ö. 112. §. végét) kifejtettem, hogy a látszólagos főmondatokban álló efféle subjunctivusok modalitása ha nem is mindig, legalább rendszeren voluntativusnak magyarázandó. Hasonlóképpen áll a dolog feltételes szerkezetek főmondataiban is, mikor a várt pqpft. helyett imperfectumot találunk látszólag önálló mult értelemben. Az ilyen mondatok, mint a 71. §. 3. pontjában jeleztem, különben is rendszeren kérdő formájúak, mint pl. ez is (Phorm. I. 2. 69.): Non, si redisset, pater ei veniam *daret*? Ge. Ille *daret*? Numquam *faceret*, s így a voluntativus functió könnyen kiértezhető. De kiértezhető a nem kérdő formájúakban is, minőkre a 71. §. 3. b) pontjában egy példát idéztem, s a minők ezek a példák is: Plaut. Bacch. III. 3. 28 (a régi jó idők szokásainak előadásában): ... de hippodromo ubi revenisses domum, ... apud magistrum *adsideres* (sc. necesse fuit), és fennebb u. o. 20: ante solem exorientem nisi in palastram veneras, ... praefecto haud medioeris poenas *penderes* (sc. necesse fuit, oportuit). Könnyű megérteni, miért nem mondott itt a költő pqpft. alakokat: a szokásos történetes volt nyomatékosan kifejezendő. [Azt a két példát, melyeket a 71. §. 3. c) pontjában közöltem, (Caes. B. C. III. 111. és B. Al. 16.) s melyek önálló modalitással nehezen magyarázhatók, mint most már tisztán látom, oratio obliquásoknak kell érteni, olyanformán, mint a tanulmányom 159. és 153. jegyzeteiben említett példákat. Ezek tehát nem ide valók.] Az efféle alakok tehát feltételes főmondatokban is brachylogiásan, egy elhallgatott mult főgondolattól függő functióval magyarázandók,¹⁹⁵⁾ s a potentialis modalitás felvételére multa vonatkozó feltételes főmondatokban is alig van szükség:

¹⁹⁵⁾ A feltételes szerkezetekben lévő ilyen alakok functióját legjobban megértetik olyan szerkezetek, melyek, a nélkül, hogy formaszerint feltételesek volnának, nagyon közel állanak hozzájuk. Ilyenek pl. kérdő formában Cic. Sest. 19. 43. *Vicissent improbos boni: quis reliqua praestaret?* feltételes formában: si vicissent, quis pr.?, az alakok épen ilyen functiójúak. Nem kérdő példa: Cic. de off. III. 75. *At dares hanc vim M. Crasso: ... in foro, mihi crede saltaret!* Feltételes formában: si dares v. dedisses, *saltaret*.

ilyen modalitással a p.p.pft. áll multa vonatkozólag, de, mivel ez mindig punctualis történésű, a latin stilisztáknak nem mindig volt alkalmas a történés kellő árnyalatú (cursiv-durativ töveknél tartós, momentánoknál ismételt vagy megkísérelt egyidejű, vagy az utóbbiaknál utóidejű, szándékolt történések) kifejezésére.

116. De még tovább ment a latin nyelv. Alkalmazta ezeket a brachylogiás függő subjunctivus alakokat mellékmondatokban is. De kevés gondolkodással a priori átlátható, hogy nem mindenütt, hanem csak ott, a hol az a főtörténés, melyhez az alak látszólag viszonyul, nem-mult vagy nem-irrealis értelmű. Mert az alak csak ilyen (látszólagos) összefüggésben ír ki a szerkezetből, s irreális formájával mindjárt elárulja, hogy nyomatékos modalitással értendő. *Quid* (æquum necesse fuit ut) *facerent*? Ez a subjunctivus ebbe az összefüggésbe kerülve: *rogas, quid facerent*? írja a szerkezetből, melyben közvetlen viszonyítás esetén *rogas quid faciant* vagy *fecerint* volna szükséges, s ezért nyomatékos modalitása élénken érezhető (= *rogas, quid necesse fuerit ut facerent*). Ilyen példák: Cic. Rose. Am. 33 *video esse causas permultas, quæ istum impellerent*; Sulla 20, 57. *verisimile non est, ut... ab se dimitteret.*¹⁹⁶⁾ Plaut. Merc. 663. *quid tu faceres, men rogas?* (itt az alakok szórendje is mutatja a *rogas*-szal való syntaktikai összenemfüggést). Kérdő példa erre is több van, mint nem-kérdő; ilyen a most idézetten kívül ez is (Cic. Vat. 5): *quaero a te, cur Cornelium non defenderem?* Mindezen példában a modalitás könnyen felismerhető.

A hol azonban az alak mult vagy irreális főigével való kapcsolatban fordul elő, ott már nem ír ki a szerkezetből, s ezért gyakran kétértelmű. Még a *diceret, crederet*-féle nagyon szokásos alakoknál könnyebb a pragnáns modalis értelem fel-

¹⁹⁶⁾ Közlöm ehhez a helyhez HALM magyarázatát kommentáros kiadásának illető helyéről. Kiderül ebből, hogy mindig felünt a magyarázóknak a szövegből kirívó alak, de magyarázni nem tudták. «Das Imperfect *dimitteret* ist als modus potentialis der Vergangenheit zu fassen: *ut dimittere voluerit* es ist nicht wahrscheinlich dass er ihn von sich *gelassen hätte*». Ez a magyarázat nem adja meg a kitétel lélektanát, mely szerintem ilyenféle: *non est verisimile, (ut eventurum fuerit ut) ab se dimitteret*. *Dimitteret* egy elhallgatott mult főtörténéstől függő momentán alak, mely a mult főtörténéshez képest utóidejű melléktörténést fejez ki. Tehát egészen más, mint *ut dimitisset* volna, mely alakhoz, mint igazi potentialishoz, viszont egy elhallgatott feltételes mellékmondat (*nisi quid accidisset*) volna értendő, l. nálam a 102. jegyzetet. Ezért HALM sem *dimitisset*-tel magyarázza: de az ő magyarázatából nem derül ki a fődolog, hogy: míg *dimittere voluerit*, igenis, *verisimile est* főtörténéshez viszonyulva, addig *dimitteret* nem ahhoz viszonyul, de csak viszonyított lehet.

ismerése, pl. Cic. Sulla 20, 59. qui tanto amore suas possessiones amplexi *tenebant*, ut ab iis membra citius divelli posse *diceres*, ámbar ebben az összefüggésben *tenebant* multhoz sem viszonyulhat más alak, mint épen *diceres*, úgy hogy ez az alak itt dupla functiójú lehet: következményes is, önálló voluntativ modalitású is. Hasonló ehhez Ter. Phormiójában *diceres* functiója ebben a czélhatározó mondatban (Phorm. I. 2. 54) virgo pulchra, et quo magis *diceres*, nil *aderat* adiumenti ad pulchritudinem. Következményes mondatban vannak Andr. 135: ut *cerneres*, Heaut. 307 ut *scires*. De pl. már efféle mondatban (Sulla 16, 45): mihi cuiusquam salus tanti *fuisset*, ut meam *neglegerem*? kétséges, és el sem dönhető, vajjon a *neglegerem* alak egyszerűen következményes-é (magyarul: hogy elhanyagoltam v. elhanyagoljam) vagy brachylogiás praegnans modalitású? (= hogy el kellett volna hanyagolnom, hogy szükséges lett volna, hogy elhanyagoljam). Cic. Sest. 19, 43. Quid *erat* bis vincere? id profecto ut (denuo) *dimicaret*. Mint egyszerű felszólító mellékmondat állítmánya, *erat*-hoz viszonyulva ezt jelentené: hogy *harczoljak*: praegnans modalitással és elhallgatott főtörténéshez viszonyulva ezt: hogy *harczolnom kellett volna*. A döntés legfeljebb a kitétel kérdő vagy nem-kérdő voltán alapulhat. A *neglegerem* példa kérdő, s azt azért én brachylogiásan érteném; a *dimicaret*-et a kiadók nem úgy közlik, tehát inkább egyszerű felszólító modalitásúnak értem *id(erat) profecto* főtörténéshez viszonyítva. Finom értelmi árnyalatok ezek, melyek lélektanát eddig nem igen értették a kutatók;¹⁹⁷⁾ nem csoda, hogy kiváltképen épen a legfinomabb latin stilisztánál, CICERÓNÁL fordulnak elő. A későbbi prózairók nem nagyon szerették, a késő-latinban és a román nyelvekben pedig ismeretlen az alak efféle functiója. Kiszorították a körülírások, s kivált a modalis segédigék. Igazi tere CICERÓN kívül főleg a régibb latin irodalmi nyelv, s nevezetesen PLAUTUS és TERENTIUS vígjátékai (a kutatók éppen ezért is voltak hajlandók az alakokat önálló multaknak magyarázni); költőknél itt-ott minden időszakban előfordulnak, mert rövidebbek, praegnansabbak, szokatlabbak, mint a modalis segédigés alakok.

117. Hátra van még annak a fennebb (71. és 110. §.) elhalasztott kérdésnek tárgyalása, hogyan magyarázandó föltételes szerkezetek főmondataiban az alak nem-mult vonatkozású használata? Rendesen «jelen» használatnak nevezik ezt a kutatók, voltaképen azonban úgy áll a dolog, hogy vagy általános

¹⁹⁷⁾ Az alakok magyarázatán a kommentárok többnyire úgy teszik túl magukat, mint pl. BRIX Plautus Coptivi 537. v.-éhez való következő jegyzetében: «*perderent*: beim Conj. iussivus steht das Imperf. häufig für das Plusquamperfectum». Kényelmes (és hibás) magyarázat!

(mindenkorra érvényes) a használat, pl. Cic. de off. I. 5. 15. (Forma honesti) si oculis cerneretur, mirabiles amores *excitaret sapientia*», vagy alkalmi, s ez esetben ha cursiv-durativ actióárnyalatú, jelen történést (de egyúttal multat és jövőt is), ha momentán actióárnyalatú, jövő történést foglal magában. Sőt cursiv-durativ árnyalatú ige is jövő vonatkozású, ha a feltételes mellékmondat jövőre vonatkozik (tehát, ha momentán árnyalatú az igéje) *Laudarem* (apud me *tenerem*, semper *diligere*m) eum, si ad me veniret. Az összes efféle functiókra tehát csak az a definitió illik, hogy nem-mult vonatkozásúak.

DELBRÜCK szerint tudvalóleg nem ez a functió szorul magyarázatra, hanem a mult vonatkozású, mert ő szerinte az alak eredetileg jelen irrealitást (Irrealis des Præsens) fejez ki, s a mult értelem ennek csak módosulása. BRUGMANN és követői (pl. BLASE), ellenkezőleg, a mult értelmet tartják az eredetinek; ezen az alapon állanak azok az iskolai és nem iskolai nyelvtanok is, melyek *praeteritum imperfectum conjunctivi* nak nevezik az alakot, ámbár magyar megfelelőjének (egészen következetlenül) a *szertnék*, *intenek* stb. alakokat iktatják be a táblázatokba. (L. a 198. jegyzetet.)

Egy tény egészen bizonyos, hogy az alak functiója feltételezett történésben mindenképen irreális, szemben a másik (*ament*, *moneant*) reális alakkal, azaz: hogy nem-mult értelem-ben is csak olyankor használható, ha a beszélőnek tudatában van a feltételezett esemény *meg nem történhetése*.¹⁹⁸⁾ A nem-mult történésre nézve már most egyaránt megtörténhetik az is, hogy a beszélő lehetségesnek fogja és tünteti fel a feltételezett történést, de az is, hogy lehetetlennek. Mult történések azonban feltételes en mindig csak irreális módon szerepelhetnek, mert ilyenkor csak meg nem történt történésekről lehet szó. DELBRÜCK elmélete tehát efféle *a priori* okoskodással könnyen igazolható volna. De nyelvi és nyelvtörténeti tények pontosabb számbavétele mellett olyan nehézségek mutatkoznak, melyek a hypothesis helyességét nagyon kétségesnek tüntetik fel.

Először is nem mindig irreális az alak functiója, s nevezetesen nem az még az oratio recta legtöbb (célhatározó, következményes, időhatározó, okhatározó) mellékmondatában sem, nemhogy oratio obliquában.

¹⁹⁸⁾ Ezért nevezem én is jobb terminus hijján az ú. n. praeteritum imperfectum conjunctivi alakot DELBRÜCK terminusával (mely még legkevésbé adhat téves felfogásra alkalmat) a subjunctivus imperfectuma irreális alakjának, noha szigorúan véve a dolgot, a történés nem minden mult vonatkozású alakban irreális, hanem a feltételes szerkezetekbe tartozó történéseken kívül csak a voluntativ modalitású (látszólag) főmondatbeli történésekben.

Homályban marad továbbá DELBRÜCK hypothesisé mellett a perfectum irreális subjunctivusától való különbség, mely alak funkciójával DELBRÜCK egyáltalában nem is foglalkozik (l. nálam a 104. jegyzetet). A perfectum irreális alakja, ha történéssjelző, mindig mult, nem azért mert subjunctivus, hanem mert perfectum (l. nálam a 71. §.-t). Mi szükség volt hát az imperfectum alakra is mult vonatkozásban? Erre a kérdésre D. meg sem kíséri a választ. Én ugyan megadtam a választ tanulmányom 113. §.-ában, s e szerint a válasz szerint 1) az imperf. alak azért használtatott mult vonatkozásban is, mert az az impft.-mal kifejezhetőek voltak a perft.-mal ki nem fejezhető voluntativ modalis és actióbeli árnyalatok (nevezetesen a voluntativ-iussiv modalitás és a cursiv-durativ vagy iterativ és de conatu árnyalatok); de 2) az imperf.-nak ez a funkciója csak a függő (viszonyított) alakhasználat mellett érthető, úgy hogy szerintem épen a multa vonatkozó alakviszonyítás volna az alapja a szóbanlévő alak funkciójának. A perfectumalakhoz való viszonyt tehát én DELBRÜCK helyett tisztázni iparkodtam, de olyan irányban, mely nem kedvez a D.-féle hypothesisnek.

De vannak más fontos nyelvi tények is, melyek nem kedveznek neki. Mi az az irreális-alak? hogyan tudnak a nyelvek, s nevezetesen az idg. nyelvek irrealitást kifejezni? Akármelyik nyelvet nézzük, azt tapasztaljuk, hogy igealakokkal vagy nem fejezik ki az irrealitást, mint pl. rendszeren az ó és újgörög, a magyar, a német, a román nyelvek, vagy pedig csak a multságon át, annak közvetítésével s körülírással tudják kifejezni. Ezekről a nyelvtényekről már tanulmányom 118. jegyzetében részletesebben értekeztem a PLAUTUS-féle *Cras irēs potius hodie hic cenares* és más hasonló kitételek fordításairól szólva. Valószínű tehát, hogy ebben a latinban mindenesetre különös és magábanálló (rokontalan) alakban sem volt közömbös a multa való vonatkozás az irreális nem-mult értelem kifejlődésében, s hogy nem a mult vonatkozás a másodlagos, későbbi fejlemény (hogyan is lehetne, mikor a mellékmondatokban kezdettől fogva olyan következetes a mult vonatkozásban való használat), hanem fordítva, a mult vonatkozáson fejlődött a nem-multa is vonatkozó irreális használat, mert a multsággal az irrealitás együtt jár.

E mellett a magyarázat mellett mindjárt világossá válik az is, miért használtattak a voluntativ modalitású alakok később, a nem-mult funktió kifejlődése után is az eredeti mult vonatkozású funktióval. Azért, mert ezeknél a modalitás (a multa vonatkozó akaratnyilvánítás) különösen kérdő formában megőrizte a mult funktiót. [A nem-mult irreális értelem, ugyanis voluntativ funktióval rendkívül ritka, és csak a *cras irēs potius* (holnap mentél volna inkább) féle példákban képzelhető. A latin

észjárás szerint a főtörténés ilyenkor sem *aequum est* v. *oportet*, hanem *aequum fuit* vagy *oportuit*, mert a kérdés a megszólított egyén vonakodása miatt le van tárgyalva, a felszólítás elintézettnék van felfogva.] A hol azonban voluntativ modalitástól ment feltételezett történés szerepel, ott az irreális értelem (*cras*, v. más jövőre vonatkozó körülírások nélkül is) önállósulhatott az ú. n. conditionalis modalitással kapcsolatban, (*dares*, *si haberes* = adnál, ha volna, de nincs) mert ilyen esetekben a történés viszonyított volta nem volt annyira érezhető, mint a voluntativ modalitás esetében.

Hogy a mult vonatkozású használat az eredeti, a nem-mult vonatkozású csak későbbi fejlemény, erre mutat a legfontosabb, semmiképen el nem hanyagolható argumentum is: a nyelvtörténet tanúsága. Bizonyításra sem szoruló kettős tény először: hogy a ránk nézve legrégebb latin nyelv, PLAUTUS nyelve, mely a közbeszédnek is inkább megfeleltetett a későbbi írók nyelvénél, irreális értelemben is többnyire még a reális alakokat használja, s hogy a reális alakok ilyen használata később is elég közönséges, s másodsor: hogy a mult vonatkozású (látszólagos) főmondatbeli használat éppen Plautusnál a legközönségesebb, később (CICERÓT nem tekintve) a nem-mult irreális használat terjedésével egyre ritkábbá válik.

Minden arra mutat tnbát, hogy az alak magyarázatának kérdésében BRUGMANN helyesebb úton jár, mint DELBRÜCK; de BRUGMANNnak nézetem szerint viszont abban nincs igaza, hogy — a mi megint hallatlan dolog volna az idg., sőt az összes előttem ismeretes nyelvek terén. — mult alapértelme ről szól: nem mult, hanem csak *multa* vonatkozó értelemről lehet szó, mert ez a speciális latin alak meggyőződése szerint eredettől fogva függőnek, viszonyítás céljából alakult, még pedig *mult* főtörténésekhez való viszonyítás céljából. Azokban a functióban, melyek a görög conjunctivus voluntativus és a görög optativus óhajtó modalitásának felelnek meg, meg is tartotta függő természetét, és vele a *multa* vonatkozó értelmet, ellenben abban a functióban, mely a görög modusok, kivált az optativus többi modalitásainak felel meg, túlfejlődve a görögön, a nem-mult irrealitást is kifejlesztette, s ebben az értelemben némileg önállósult.

118. A nem-mult irrealitás értelmében való használat később olyan közönségessé vált, hogy elbeszélésben álló voluntativ feltételes mondatokban sokszor bajos eldönteni, mult vonatkozásról van-e szó, vagy ez a mult vonatkozás kiveszett az író tudatából, s az alakot irreális nem mult értelmében, az az átképzéssel használja, éppen úgy, mint a 107. B) pontban

említett reális alakokat. Ez a tárgy külön vizsgáldást érdemelne, mert az anyag még nincs kellően összehordva, már csak azért sem, mivel a kutatók összetévesztik az átképzést a repraesentatióval, (azaz mult személyeknek, tárgyakkal, eseményeknek a tényleg folyó események közé képzelésével). A repraesentatió — mely különben igen ritka — éppen ellenkező lelki folyamaton alapszik, mint az átképzés, a kétféle jelenség tehát szigorúan külön tartandó. Repraesentatióról lehet szó pl. a következő mondatban (Cic. Rosc. Am. 103): *Africanus... si sua res ageretur, testimonium non diceret* (t. i. most, mikor az ellenfél teszi): *nam in talem virum non audeo dicere, si diceret, non crederetur*. Ilyen talán ez is (Cic. Att. 2, 21, 4): *... Apelles, si Vererem cæno oblitam videret* (t. i. most) *magnum, credo, acciperet dolorem*. De bizonyosnak ez a lélektanú nem-mult értelem sem mondható, még kevésbé az igazi átképzéses lélektanú, t. i. hogy az elbeszélő a szóbanlévő mult helyzetbe képzelni magát. BLASE (i. m. 158. l., a ki e mellett szintén összezavarja az átképzést a repraesentatióval) csak egynehány helyet idéz az efféle alakhasználatra az egész latinságból, azt is csak költőkből (VERGILIUSTÓL STATIUSIG). De egyik példa lélektana sem kétségtelen; legvalószínűbb az átképzés Verg. VI. 33 helyén, hol (az Apollo-templom képeit) *protinus omnia perlegerent oculis* (Aeneas et socii), *ni iam præmissus Achates adforet, atque... sacerdos, fatur quæ talia regi*. Itt ugyanis a *fatur* præ. historicum és a *iam* adverbium az átképzés mellett szólnak. Jól teszszük azonban, ha az átképzés fölvetelésében a következő elvekhez ragaszkodunk: 1) A hol az alak mult vonatkozásának is érthető, kivált régebbi íróknál (és prózában), értsük mult vonatkozásának. 2) Nem-multnak, tehát átképzésesnek csak ott értsük, a hol (későbbi íróknál) az alak környezete átképzéses előadású. E szerint pl. Horatiusnak ezt a helyét (Sat. II, 8, 59. Rufus, ut si filius... *obisset* (!) *flere* (sc. *cœpit*). *quis esset finis, ni sapiens sic Nomentanus amicum tolleret*: ... *Varius mappa compescere risum vix poterat* én nem értem átképzésesnek (mint BLASE teszi): a *quis esset* elé *incertum erat* féle főtörténet értének, s az *esset, tolleret* alakokat mult környezetükre (*obisset, poterat*) tekintettel mult vonatkozásúaknak magyarázom.

A nem-mult irreális értelem igazi helye e szerint (feltételes főmondatokban) nem az elbeszélő, hanem a vitázó, értekező előadásban van. Ebben azonban olyan gyakori, hogy, mint láttuk, a mult-vonatkozású eredeti értelem (látszólagos) főmondatokban szinte kivételesen tűnik fel a későbbi irodalmi latinságban. A román nyelvekbe tudvalóleg ebben a functionban sem ment át az alak. Kiszorították pl. a francziában a főmondatokban a körülírt alakok, a mellékmondatokban pedig körülírtan mult

indicativus, mely a latin *-bam* végű *præteritum imperfectum*nak felel meg. (Si je savais; általánossá azonban irreális értelemben csak a XVIII. század óta vált az ilyen szabású mellékmondat, l. VISING, Die Realen Tempora der Vergangenheit stb. Heilbronn, II. 1889, 66 és kk. lap.)

GYOMLAY GYULA.

Néhány határozóragunk alaktanához.

1.

A *-tól, -től* ragnak mai magánhangzója tudvalevőleg csak a *-ból, -ből* s a *-ról, -ről* rag hatása következtében vált eredetibb *ú, ü-ből* egy fokkal nyiltabbá. Az is tudvalevő, hogy a régibb *-tül* és *-tül* alakok közül a magashangú az eredeti; bizonyítják ezt nemcsak a személyragos *tőlem*, hanem a régi nyelvben gyakori *haláltül*-féle illeszkedés nélküli alakok is (vö. TMNy. 665). E legrégebbnek kimutatható *-tül* alak pedig SZINNYEI szerint (NyK. XXXV. 450, NyH.⁴ 124) összevonás útján megelőző **tűvöl* alakból keletkezett. Én az e ragunk keletkezésére vonatkozó összes eddigi magyarázatok közül SZINNYEIÉ tartom a legelfogadhatóbbnak s csak az az egy megjegyzésem van hozzá, hogy az újabb *-tül* alak **tűről* alakból aligha keletkezhetett hangtani úton.

Az ilyen magánhangzó közti *v* kiesésének és az utána való összevonásnak igazolására rendszeren a nyugati nyelvjárasterületnek efféle jelenségeit és a *lön, tön, vön*-féle igealakokat szokták idézni. De a nyugati (különösen göcseji és őrségi) nyelvjárásoknak ilyen alakjai kronológiailag kétségtelenül sokkal fiatalabbak a *tül* alaknál, a *lön*-féle alakoknak **lövén*-félékből való fejlődése pedig igen-igen kétséges. Ezekon kívül pedig igazán nem tudom, hogy mivel lehetne egy ilyen, kétségkívül régi hangtani **tűről* > *-tül* fejlődést támogatni. Kifogástalanul meg lehet azonban magyaráznunk a *-tül* alak keletkezését, ha föltesszük, hogy a rövidülés a személyragos **tűvölem, *tűvöled, *tűvöle* alakokban történt meg, s hogy csak az ilyen (a második nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesése útján keletkezett)